

Két (irodalmi) világ között

Dux Adolf „hungarus patriotizmus”-a

Az a szabad ember, aki nincs alávetve sem úrnak, sem eszelősségnek, sem szenvedélynek, aki minden nemzetségben testvérét látja, és aki egyetlen népet sem emel a másik fölé, mivel mindegyiknek egymás mellett kell állnia a szabadságban és egyetértésben.¹

Amikor Dux Adolf (hiszen magyarul fogalmazott-közzétett írásai alá mindig így írta a nevét), a Magyarország határain túl, elsősorban a német nyelvterületen ismert szerkesztő, elbeszélő, a magyar irodalom jeles műveinek fordítója elbeszéléskötetének címébe a „deutsch-ungarisch” jelzőt iktatta be, egyfelől a régi hagyomány folytatójának kívánta feltüntetni tevékenységét, a David Frölich-től származó „Deutsch-ungar”² önmeghatározással nyelvi, kulturális valahová tartozását nevezte meg; másfelől (e tényezővel messze nem ellentétben) a kétnyelvűséget,³ a kettős kulturáltságot, a többféle érdekelttségű személyiséget jelölte meg, akinek elkötelezettsége egy soknyelvű világnak szól, amelyben az egymáshoz közeledő irodalmi tudatok, az egymásra reagáló magatartások, a megértés/jóindulat hermeneutikáját szem előtt tartó elgondolások a leginkább kölcsönös fordítások segítségével hangsúlyozódnak. Az egy időben általa is szerkesztett Pester Lloydban vagy a korábban újságírói-fordítói indulásnak helyet adó pozsonyi német lapokban a hungarus patriotizmusnak egy megújított, a nemzeti mozgalmak között közvetítő változatát reprezentálta.⁴ Ezzel együtt egy olyan típusú

¹ „Es ist der freie Mensch, der keinen Herrn, keinen Wahnwitz keiner Leidenschaft unterthan ist, – der in allen Stämmen seinen Bruder sieht, und der kein Volk über das andere stellt, denn alle sollen in Freiheit und Eintracht nebeneinander stehen.” Adolf Dux, *Deutsch-Ungarisches. Erzählungen*, Hartleben, Wien–Pest–Leipzig, 1871, 17.

² David FRÖLICH, *Der uralte Deutsch-Ungarische Zipserische und Siebenbürgische Landsmann*, Leutschau, 1651. Vö. PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története a legrégebb időktől 1848-ig*, Budavári Tudományos Társaság, Budapest, 1926, 352.

³ Nem ritkák ebben az országban a kétnyelvű írók, akik a legmagasabb színvonalon fejtik ki szellemi tevékenységüket mindkét nyelven, amelyek közül az egyik a német, a szerb, a román vagy a szlovák, a másik azonban a magyar, valamennyit hasonló felkészültséggel. Adolf Dux, *Zwischen zwei Nationalitäten. Ein tragisches Dichterleben = Uő., Aus Ungarn. Literatur- und culturgesichtliche Studien*, Foltz, Leipzig, 1880, 143.

⁴ Dux munkásságáról, életéről bővebben: –á-r, Dux Adolf, Vasárnapi Újság 1881/48., 755–756.; OSZTERN Rózsa, *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi időszakban a (Pester Lloyd) megalapításáig, 1854-ig*,

regionalitást, amely nem annyira kultúrák versengésében, egy kulturális dominancia megszerzésében, ennek következtében egy presztízsnyelv kritikátlan érvényesítésében mutatkozott érdekeltnek, hanem a többség–kisebbség-viszonyt részint Goethe „világirodalom”-képzetéhez visszavezethető kölcsönösség jegyében hitte korszerűsíthetőnek, részint egyenjogú kultúrák komplementaritásának gyakorlatát igyekezett előremozdítani. Tette ezt Dux már csak azért is, mivel egy nyelvi-kulturális-vallási kisebbség tagjaként kellett válaszolnia a magyar nemzeti mozgalom kérdéseire: mi-féle viszonyban realizálódik ez a nyelvi-kulturális-vallási kettősség ahhoz a magyar liberális elgondoláshoz, amely a személyes (polgári) jogok biztosítását ajánlotta, cserébe azonban a magyarosodást igényelte. Fölvethető, miszerint sem Pozsonyban, sem – meghatározott ideig – Pest-Budán a magyarországi németiséget számarányai-ban nem lehet kisebbségnek tekinteni. Ám 1848 márciusának tanulságai jelezték, hogy vallási tekintetben erősen megosztott ez a németiség, a zsidó szerzők, noha németül írtak, adtak ki lapot, fordítottak németre, a németiségen belül feltétlenül kisebbségnek számítottak. Persze, az a válaszút, amely elé Dux és még számos „deutschungar” értelmiségi és polgár kényszerült, meglehetősen összetett szituációkban írható le, mindenféle állásfoglalást megnehezítve. Problémaként mutatkozott, hogy a 19. század első évtizedei óta a magyar nemzeti mozgalom a Bécs felől érkező centralizáló törekvések ellenében „történelmi jogai”-nak múltját felmutatva, magyarként kívánt emancipálódni, és ezt a „megoldást” javasolta a „nemzetiség”-eknek. Ennek következtében elhatárolódott azoktól, akik a korábban elfogadhatónak bizonyuló kettős identitást valamiképpen őrizni akarták. A magyar nemzeti mozgalommal párhuzamosan, noha egy-két évtizeddel később, Magyarország „nemzetiség”-ei előbb-utóbb szintén nemzetként határozták meg magukat, a szlovák, a szerb, a román aspirációk jórészt hasonló célkitűzéssel fogalmazódtak meg, mint a magyar. És míg a német nyelv az egyik megközelítés szerint *lingua franca*ként szolgált, s ebbe belefoglaltatott nemcsak a Béccsel, hanem a kulturális Európával kiépítendő kapcsolat nyelvi lehetősége is, addig a (kis)városok polgársága, egyes vidékek vállalkozói és paraszti lakossága, szubregiók meghatározott csoportja (a Szepesség legyen itt a példa) előtt szintén fölvetődött a népmozgalommá szerveződés esélye, igaz, különféle érdekek, kapcsolatlehetőségek tagolták Magyarország németiségét: a Szepesség nemcsak tájnyelveiben különbözött a városok (Pest-Buda, Pozsony, Sopron) német ajkú polgárainak (táj)nyelvétől, hanem kulturális hagyományaiban, nem egyszer vallásában, helyzetében, amelyek jelződése az egymástól eltérő jellegű többnyelvűség önértelmeződése. A Szepesség polgárai a szlovák környezet és a többnyelvű nemesség kontextusában keresték a változó szituációban a helyüket. Pest-Buda, Pozsony „németjei” az erősödő magyar nemzeti mozgalom mellett a szláv kulturális nemzet kiépítésén fáradozó intézményalapítási terveit voltak kénytelenek tudomásul venni. A pest-budai és a pozsonyi németiség ennek következtében egymás ellen irányuló nemzeti mozgalmak

Pfeifer, Budapest, 1930, 31–34., 56., 67–68., 85.; KALÁSZ Márton – KOVÁCS József László – BALOGH F. András – KOMÁROMI Sándor, *Fejezetek a magyarországi német irodalom történetéből*, Lucidus, Budapest, 2002, 301–304. Tévedés, hogy Dux csak németül írt. Hedvig UJVÁRI, *Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgmonarchie*, Gabriele Schäfer, Herne, 2012, 263–267., 273–290.

keresztüzében élt, e nemzeti mozgalmak mindegyike igyekezett a maga oldalára állítani e németiség kultúrahordozóit. Már csak azért is, mivel e németiség „mediális potenciál”-ja a külfölddel való kapcsolattartáshoz jelentékenyen járulhatott hozzá. Egyszerűbben fogalmazva: a pozsonyi és a pest-budai német nyelvű napilapok, divatlapok, egyáltalában, sajtóorgánumok (már csak a nyelv miatt is) lehetővé tették részint az információcserét, ugyanakkor lehetővé tették a nemzeti mozgalmak céljainak, eseményeinek, sérelmeinek és eredményeinek eljuttatását „Európa”-ba. Kutatásaim során⁵ több ízben sikerült feltárnom olyan adalékokat, amelyek révén föltetszett:

1. Az említett újságok (az 1820-as esztendőkből Pest-Budán az *Iris*, ugyancsak itt a *Der Spiegel* több évtizeden át, az 1840-es évek elején a *Pesther Tageblatt*, folyamatosan a *Pressburger Zeitung* és melléklapja, a *Pannonia*, hogy csak néhány újságot említsek a sok közül) a kulturális csere eszközei lettek, magyar és szláv tárgyú közleményeikkel, fordításaikkal az érdeklődők tudomására hozták a megismerésre érdemes irodalmi alkotásokat, a híryanagból tudható, mit tesznek, mit készülnek tenni a magyar és a szláv mozgalmak reprezentánsai.

2. A mainapság multikulturalitásnak, a több kultúrában való aktív részvételnek (az újságok munkatársainak többnyelvűsége révén) helyet adó újságok lokális érdekességüket hangoztatták (*Pesther Tageblatt*, *Pressburger Zeitung*; ám már a *Der Ungar* egy tágabb közösség tudatához igazodott).

3. Az újságok szerkesztősége, számos munkatársa állásfoglalásra kényszerült: a magyar nemzeti mozgalom sodró lendülete nem egyet magával ragadott, s a múltból továbböröklődött a valahová tartozás több kritériuma, a közös történelmi múlt, a geográfiai és kormányzati azonosság, valamint új elemként az ország modernizálásának igénye, különös tekintettel a „polgárosodás”-ra.

4. Az 1830-as esztendőktől kezdve a „deutsch-ungar” lapok munkájába bekapcsolódott a zsidó értelmiség,⁶ amelynek német nyelvisége mellé párosult a remény: a liberális magyar nemzeti mozgalom törekvései közé tartozik a zsidóság emancipációja (miként ezt Eötvös József munkáiból joggal olvashatták ki),⁷ a korszerű nemzettudat elemei közé emelkedik az állampolgárok egyenlősége, így a különféle vallási felekezetek „békéje” egyben mindenféle hátrányos megkülönböztetést megszüntet. A „deutsch-ungar” lapok szerkesztői és munkatársai többek között ezért elsősorban a magyar történésekre figyeltek, a magyar kulturális-irodalmi eseményeket prezentálták, magyarból fordított közleményeket jelentettek meg. De nem feledkeztek meg a többnyelvű környezetről sem, részint prágai és más (rokon) újságokból vettek át anyagot, fordításokat, részint helyet biztosítottak szláv szerzőknek, így Ján

⁵ István FRIED, *Die Zeitschrift Iris (1825–1828) und die Literatur der südslawischen Völker*, *Studia Slavica* 1977, 68–85.; Uő., „*Slavica*” a magyarországi német sajtóban, *Magyar Könyvszemle* 1989, 94–100.; Uő., *Slavica in der deutschsprachigen Presse im Zeitraum des Vormärz = Aspekte kultureller Integration. Festschrift zu Ehren von Prof. Dr. Antonín Měštan*, szerk. Karel MÁCHA – Peter DREWS, Minerva Publikation, München, 1991, 115–127.

⁶ OSZTERN, I. m.

⁷ EÖTVÖS József, *A zsidók emancipációja*, *Budapesti Szemle* 1840, II.; Uő., *Die Emanzipation der Juden*, ford. Hermann KLEIN, Landerer és Heckenast, Pest, 1840, 1841². Klein Jósika német fordítójaként szerzett nevet.

Kollárnak, Ľudovít Štúrnak,⁸ Ján Chalupkának, illetőleg azoknak, akik szükségesnek vélték, hogy a magyar mellett a szlovák, a szerb vagy akár a cseh, az orosz irodalomból tolmácsoljanak, irodalomról szóljanak.

Mindennek előre bocsátása azért volt szükséges, mivel Dux Adolf pályája ezeknek ismeretében vázolható föl. Maga tisztában volt azzal, hogy kétnyelvűsége egy kulturális helyzet és a személyes sors egymásba játszásából fakad, s a kétnyelvűség olykor szembekerülhet egy-egy nemzeti mozgalom kizárólagosságot hirdető ideológiájával. Az 1840-es esztendőben németnyelvűségét csupán fordításaival (félreértés ne essék: németből fordított magyarra!) tudató Kerényi Frigyes költői pályája⁹ demonstrálja a két nyelvi-kulturális tudat közé került költőszemélyiség lehetséges dilemmáit: az ifjúkori németnyelvűség és költészet átváltása a magyar költőiségre nem járt „nyereség”-gel; míg németnyelvűsége költői dokumentumait Kerényi eltüntette, magyar verseivel nem emelkedett ki az irodalmi középszerből,¹⁰ jóllehet kortársai becsülték, talán inkább rokonszenves személyiségét, magyar elkötelezettségét, mint líráját. Barátai közé sorolhatta Petőfit, vele és Tompával „költői verseny”-re kelt az „erdei lak” témakörében. A kilépés a kétnyelvűségből (kevésbé a kettős kulturáltságból, mint azt Kerényi említett fordításai jelzik) egy kulturális hagyomány elhagyásával járt, s az a kultúra, amelynek részesévé kívánt lenni, elsősorban jelenkori, noha tájékozódásában a múlt jelenségeivel (például Kármán Józseffel) is igyekezett kapcsolatot létesíteni. Dux nem pusztán életrajza miatt minősíti tragikusnak költői sorsát: a szabadságharc bukása után Kerényi kivándorolt Amerikába, Tompa költői levele¹¹ kísérte útjára, s ott váratlan, valóban tragikus halállal fejezte be életét. A nyelvi-kulturális áldozat nem hozta meg a kívánt eredményt, a kétnyelvűség feladásáért nem kárpótolta az egynyelvűség. Kerényi két nyelv, két (nyelvi) kultúra közé került, Dux szerint nem szabadult meg kora ifjúsága nyelvi-kulturális élményeitől. Ezek azonban nem illeszkedtek probléma nélkül az elsajátított új nyelvi-kulturális világba. A maga részéről ámbár Dux kiválóan megtanult magyarul, és magyar értekező prózája a korszak nyelvi szintjén áll, nem pusztán egzisztenciális okokból maradt meg kétnyelvűségében, deutsch-ungar kísérletei élete végéig működése fő területei. Elsőnek fordította Petőfi Sándor verseit,¹² még a költő életében kötetet adott ki fordításaiból, amelyek megfeleltek a korszak elvárásainak. A Petőfi-versek német változatai helyet kaptak *Ungarische Dichtungen* című kötetében (ahol 15 Petőfi-vers mellett Lisznyai Kálmán

⁸ István FRIED, *Eine vergessene Studie Ján Kollárs*, *Studia Slavica* 2005, 81–84.; Uő., *Die Bestrebungen der slowakischen Zeitschriften und zu einigen Fragen ihrer Rezeption*, *Studia Slavica* 2011, 409–419.

⁹ FRIED István, *Kerényi Frigyes = Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Akadémiai, Budapest, 2000, II., 1104.

¹⁰ Vö. DUX, *Zwischen zwei Nationalitäten...*

¹¹ Kerényi emigrálását magyar költők hozzá intézett versei kísérték: Tompa Mihály: *Levél egy kibújdosott barátom után*; Vachott Sándor: *Egy ifjúnak, ki távol útra kelt*.

¹² József KISS, *Petőfi in der deutschsprachigen Presse Ungarns vor der Märzrevolution = Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen*, szerk. Leopold MAGON – Gerhard STEINER – Wolfgang STEINITZ – Miklós SZABOLCSI – György Mihály VAJDA, Akademie-Verlag, Berlin 1969, 275–297. Duxról: 284–288; 293–294.; Uő., *A Nemzeti dal egykorú fordítói és fordításai = Petőfi és kora*, szerk. LUKÁCSY Sándor – VARGA János, Akadémiai, Budapest, 1970, 411–483. Duxról: 431–433.

28 verse olvasható,¹³ mintegy a „népies” irány német népszerűsítésének jegyében, a Petőfi-versek német változataira hivatkozó magyarság-képet tovább árnyalando). Fontosnak vélem megjegyezni, hogy a kötetben az 1850-es esztendőknél korántsem ártatlan *Die Dichter des XIX. Jahrhunderts* (A XIX. század költői) is föllelhető, mely nyilván a kiadó bátorságára vall, s talán a lipcsei impresszum a kolofonban árulkodik. Petőfi radikális utópizmusával Dux (1848-as munkálkodása tanúsíthatja) rokonszenvezhetett, a szabadság–egyenlőség–testvériség hitének verssé formálása, a költő-próféta „ótestamentumi” megjelenítése ismerős volt Dux előtt, már csak azért is, mert az „új-Mózes” gondolat eléggé elterjedt az 1840-es esztendők Magyarországon. Idézem a fordítás egy versszakát, amely nemcsak azt árulja el, hogy Dux törekszik a „tartalmi” hűségre, mintegy magáévá birtokolja a sorokat, hanem azt is, hogy 1848-as álláspontját nem adta fel:

Wenn jeder an dem Born der Gnade
Dereinst sein Theil bekommen,
Wenn an dem heil'gen Tisch des Rechtes
Ein jeder Platz genommen,
Und wenn der Sonnenstrahl des Geistes
Jedwedes Herz durchdrungen,
Dann stehn wir still, und rufen dankend,
Kanaan ist errungen.

Petőfi objektivitásba átcsapó szubjektivitása azonban kevésbé érvényesül Dux változataiban (jóllehet a többes szám első személy általánosításához ragaszkodik), a fokozás, az emelkedő tónus hasonlóképpen formálódik, viszont – s ez a 19. század második fele német Petőfi-fordításait is többé-kevésbé jellemzi – „biedermeier” vonások gyengítik az eredeti szikárabb előadásmódját. Némi kicsinyítés, személyesebbé válás (Jedwedes Herz durchdrungen, a betoldott rufen dankend) kevésbé erőteljessé tesz a versmenetet. Mindazonáltal a romantika szenvedélyes személyiségének, a próféta-költő hitvallásának hangjai kihallatszanak.

A fordításkötet bevezetőjéül egy verset közölt Dux. Előzményként annyit, hogy költő-fordítónk Bécsben doktorált 1849-ben, 1852-ben az *Österreichische Zeitung* munkatársa lett, ugyanebben az évben tért vissza szülővárosába, Pozsonyba. Bécs a bevezető versben a multikulturalitás városaként jelenik meg, latinos alak (*Vindobona*) jelzi a nyelvek közörtliséget. Az önéletrajzi áthallású szövegben *Vindobona* beszél, mint aki városszemélyiségként a birodalom különböző népeinek az égiektől küldött reprezentánsa. Mintha sosem feszültek volna egymás ellen a nemzetiségek indulatai, s mintha 1848/49-ben, nem utolsósorban Bécs oszd meg és uralkodj jól bevált (?) politikájától is felajzottan nem csaptak volna össze fegyveresen magyarok, horvátok, szerbek, osztrákok, románok. *Vindobona*: *Göttin der Stadt* (a város isten-asszonya). Így a természetesnek feltüntetett nemzetiségi béke a transzcendenciába, az allegorikusba helyeződik át. Másképpen kifejezve: a város istenasszonya mintha

¹³ Adolf Dux, *Ungarische Dichtungen*, L. A. Krapp, Presburg [!] – Leipzig, 1854.

azt sugallná, hogy a nemzeti(ségi) kiegyenlítődés az istennő által megteremtett vágy megvalósításával lehetne életszerűvé. Ami a versben elhangzik, a nyelvek (s ezen keresztül a szellemi kultúrák) egymásra találása, közössége, amely a létezés élhető alakzatainak megteremtődésében kaphatja meg formáját. Hevenyészett fordításban két szakasz: „Apám német férfi, szláv az anyám, elsőnek egy magyar jászolban leltem szellemi táplálékra. Ott a magyar a latinnal és a német szóval volt összekapcsolva, ott bennem sok nép szelleme forrott eggyé össze.”¹⁴ Több minden figyelmeztet Dux versében a vázolt helyzet ideálisba hajló és a materialitás, a képzelet birodalmából való meg a realitásban helyet kapó egybetartozását jelzi, miképpen különféle nyelvek/kultúrák rokonító felfogása: egyetlen nyelv/kultúra sem hiányozhat a felsorolásból, s ez egyben sugallja, egyetlen nyelv sem állhat önmagában, ellenben mindegyik a másikkal, a Másikkal összefonódottságban. A magyar sem kivétel. A népek szellemiségének, „szavai”-nak együttese adja a városi istennő lényegét.¹⁵ S mert a Város istennője, mégsem egészen realitás, hanem szellemiségbe emelkedő utópia, amelynek múltba tekintése (idézetünk második versszakának nyelvtani múlt ideje) egyben a nyelvek békés együttélésének tanúságtételét idézi elő. Olyan „deutsch-ungar” válasz ez a korszak ideológiai, nyelvi, kulturális, sőt: kifejezetten irodalmi kihívásaira, amely elutasítja a nyelvek/kultúrák alsóbb- vagy felsőbbrendűségének besorolását, tagadja, hogy mindenáron választani kell nyelvek/kultúrák között, üdvösnek és gyümölcsözőnek hiszi azt az egyenjogúságot, kölcsönös egymásra utaltságot, amelynek éppen ellentétét lehetett a közeli múlt történetében tapasztalni. Aligha járnánk el helyesen, ha Dux naivitását tesszük felelőssé a helyzet „stilizálása”, idealizálása miatt. Az a kultúráközvetítői vállalkás, amelyet Dux kora ifjúságától kezdve egész életében töretlenül valósított meg, teljesített ki, a *Vindobona* című versben szándéknyilatkozatként ugyanúgy felfogható, mint intésként egy többnyelvű, több kultúrájú régió érdekében végzendő munkát serkentve.¹⁶ Dux magyar lírai, verses epikai és prózai alkotások sűrű német fordításával alakította a külföld magyarság-képét, egy kulturális Magyarország „image”-ét formálva a tetszetős, népszerű, Lenaura is hivatkozható pusztaromantika helyett; annyi megszorítással élek, hogy Petőfi verseinek általa készített közreadott fordításaiban súllyal szerepeltek a népies helyzetdalok és zsánerképek. Eredeti elbeszélései gyűjteményének jellemző módon a *Deutsch-ungarisches* címet

¹⁴ Uo., 8.

¹⁵ E kérdésről Dux hírlapi közleményeiben értekeznek: *Über die deutsche Literatur in Ungarn, Pannonia 1845/133.*; *Die deutsche politische Presse in Ungarn, Pannonia 1845/133.*; *Die deutsche politische Presse in Ungarn, Pressburger Zeitung 1846/7.* Vö. OSZTERN, I. m. Dux szerint egyfelől a deutsch-ungar irodalom nyelvében német, hovatartozásában, szellemiségében magyar, másfelől óvatosan teszi szavá a magyar nemzeti mozgalom türelmetlenségét a deutsch-ungarokkal szemben.

¹⁶ Nincs tanulság nélkül, ha Dux néhány kötetben kiadott fordítását szemléljük. Josef EÖTVÖS, *Bauernkrieg in Ungarn. Historischer Roman*, Hartleben, Pest, 1850.; Uő., *Der Dorfnotär. Roman*, Hartleben, Wien–Pest–Leipzig, 1872.; Uő., *Der Karthäuser*, Hartleben, Wien–Pest–Leipzig, 1862.; Uő., *Die Schwestern*, Gustav Emich, Pest, 1858.; Paul GYULAI, *Der letzte Herr eines alten Edelhofes*, Reclam, Leipzig, é. n. [1871?]; Maurus JÓKAI, *Ein ungarischer Nabob*, Reclam, Leipzig é. n.; Maurus JÓKAI, *Ein ungarischer Nabob*, Emich, Pest, 1855.; Johann ARANY, *Ungarische Dichtungen*, Lauffer & Stolp, Pest, 1861. Azt kevésbé tudhatjuk, hogy a Pesten kiadott kötetek mennyire jutottak el német nyelvtérület egészének olvasóihoz, és arról sincs kielégítő információ, milyen volt a kiadott kötetek példányszáma. Az újranyomások azonban valamit elárulnak (például) Eötvös regényeinek befogadásáról.

adta,¹⁷ itt azonban józanabban néz szembe Magyarország nemzetiségi-ideológiai megosztottságával, a deutsch-ungar polgár-értelmiségi ama álláspontját példázva, miszerint a megosztottság személyes és országos tragédiákba torkollhat.

E kötet legterjedelmesebb és legjelentősebb elbeszélése 1848-as történet: *Mitten in Sturm* (A vihar közepében). Akár iránynovellának is volna minősíthető. Az 1848/49-es „nemzetiségi” ellentétek véres harccá fajulásának háttérében jeleníti meg azt a személyiséget, aki a „középen” áll, indulatok, elfogultságok, nemzetivé színezett mítoszok keresztútján kísérli meg, hogy a maga nyitottságának, elfogulatlanságának, hungarus álláspontjának érvényt szerezzen. A történeteknek a földrajzi tér mellett másik „terepe” a család, a nemzetiségi vegyes házasságból származó fivéreknél a névadással érzékeltetett különbözősége, amely az érdeklődés és érdekelttség egymástól eltérő mezőjén artikulálódik. E szimbolikus téren túl meghatározóvá lesz a történelmi változásoktól kibillentett nemzetiségi önmeghatározásnak realizálódása, amely a harcmezőn lesz valóban valósággá. A kölcsönös tagadások fokról fokra válnak háborús frazeológiától terheltebbé, válik a tér időivé, minthogy az eszmiségek napi politikára átváltása, ezek földközelié válása térben-időben egyre erőteljesebb, „nevesített” eltérések elfedik mindazt, ami közös történelemnek volt elkönnyelhető. „Tornai Henrik (Heinrich von Tornai) Magyarországról származik, Pr. (azaz Pressburg = Pozsony) városából, nem messze az osztrák határtól, amely a Duna és a dús zöld erdők ésombok között terül el.”¹⁸ Pr. határvárosként feltüntetésével egyelőre nem áll szemben a szinte idillikus táj, az elválászás nem ígér később bekövetkező fenyegetést. A származás pontosabbá tétele legalább ideiglenesen az ellentétek elsimulását jelzi, a tér- és családi viszonyok az egymástól eltérő elemek békéjét mutatják. „Apja magyar nemes volt, anyja német.”¹⁹ A félreértések elkerülése végett az *ungarischer* helyett *magyarischert* olvashatunk, a *deutsch* az *österreichisch* és/vagy *deutsch-ungarisch* helyett áll, a *deutsch* vonatkozhat nyelvre, nemzetiségre, de még véletlenül sem azonos az osztrákkal. Az már figyelmeztető, hogy Heinrich öccsét Árpádnak hívják, nyilván az apa akarata szerint. Így a családban eleve artikulálódik a megosztottság, amely első megközelítésben még a kiegyezést tanúsíthatja. Ahogy telik az idő, lesz félreérthetetlené, hogy ez a váltás előlegezi mindazt, ami az országos események során akár korszakváltásként vonulhat be a történelembe. A Heinrich név nemcsak „németes” alakjával jelöli a pozsonyi polgárt (az apának eszerint akkor még nem volt ellenére ez a névadás), a 19. század első évtizedeiben magyar tudatú családok gyermekeit még véletlenül sem keresztelték Henriknek, az Árpád a magyarságot immár öntudatosan képviselő szülők döntésére vall. A magyarosodó, a szlávoktól renegátnak, nemzetárulónak minősítettek körében viszont Árpád keresztnevű gyerekekre gyakran bukkanhatunk, s ezt szépirodalmi művek igazolják vissza. Hasonlóképpen eltérő tájékozódás jellemzi a történelem egyoldalú kisajátításának stratégiáján munkálkodó személyiségeket, az elbeszélésben köztük az 1848-as esztendő diákságát, amely a maga

¹⁷ DUX, *Deutsch-Ungarisches. Erzählungen...*, 1–105.

¹⁸ „Heinrich von Tornai stammt aus Ungarn, aus der Stadt Pr., unweit der österreichischen Grenze zwischen der Donau und öppig grünen Wald- und Nebenhügeln gelegen.” *Uo.*, 7.

¹⁹ „Sein Vater war ein ungarischer Edelmann, seine Mutter eine Deutsche.” *Uo.*

módján választ elődöket, példaképeket. A szlovák diák Szvatoplukot keltegeti, s ebben a szlovák romantika első generációjának őskultusza fedezhető föl, miután Ján Hollý 1833-as *Svatopluk* című eposza epikus hősként iktatta be a szlovák irodalmi tudatba a szlovák korai történelem megalkotott hősét. A magyar diákság Hunyadi Jánosért lelkesedik, természetesen annak tudása vagy tudomásul vétele nélkül (a magyar irodalomban Arany János *Szibinyámi Jankja* tudatosítja majd), hogy a törökverő hadvezér a szerbek és a horvátok népköltészetében nemcsak fölbukkan, hanem az egyik fontos szereplő. A közös történelem közös hősét ekképpen különíti ki a nemzeti ideológia. A korábbi években együttműködő tanári kar szintén közvetíti a nemzeti mozgalmak szétartó eszmerendszerét. Míg a német (tudatú) oktató Németország felé tekint ki a többnyelvű Pr. városából, egy másik a hajdani szláv dicsőséget emlegeti, ennek „maradványaihoz” vezeti el kiránduló diákjait, a magyar (tudatú) ellenben a jelen történéseinek örvend. Dux Adolf, aki 1848 márciusának napjait Pozsonyban élte meg, az előző években a *Pressburger Zeitung* szerkesztőségében olvashatta, közölhette a német, a szláv, a magyar tárgyú közleményeket, személyes tapasztalatból írhatta meg a különböző irányokba történő kilépést a hungarus patriotizmusból. A pozsonyi líceum német, magyar és „cseh-szláv” önképzőkörei között eleinte volt átjárás, nem feltétlenül nemzetiségi származás szerint munkálkodhattak egyikben-másikban (esetleg egyszerre kettőben) a diákok. Az 1820-as években a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat még szükségesnek vélte a híradást, hogy a Deklamationsübungok, valamint a vizsgák alkalmából mely szerzőktől mely műveket adtak elő a diákok: latin, német, magyar és szlovák – bibliai cseh – nyelvű művek hangzottak el. Az 1830-as esztendőben a különféle nyelvű önképzőkörök munkásságában már érezhető volt, hogy szétbomlik a korábbi együttműködés, jóllehet Eperjesen még egy darabig a szláv és a magyar önképzőkörök között elképzelhető volt az összeműködés.²⁰ Itt fordult meg német nyelvű költészettel kísérletezgető Kerényi Frigyes (eleinte Friedrich Christmann) sorsa. Pozsonyban azonban robbant a botrány. Az idősebb generációhoz tartozó Juraj Palkovičtól (ő Kis Jánossal volt együtt jénai egyetemista) az energikusabb, öntudatosabb Ľudovít Štúr vette át az oktatást a cseh-szláv katedrában. 1840–1844 között oktathatott, majd nem titkolt szláv-szlovák elkötelezettsége miatt eltiltották az oktatástól. Štúr vitte diákjait a dévényi romokhoz, amelyek egy vélt szláv „őstörténet” maradványaiként funkcionáltak. Dux valós elemekből épített fikciót, visszatekintve szinte oknyomozó munkába kezdett, hogy bemutassa azt a folyamatot, amely 1848/49 testvérharcaihoz vezetett. Novellája egy távolságtartó elbeszélő műve, aki nem kíván „igazságot” szolgáltatni egyik félnek sem. Rajta kívül csak Jókai 1848/49-ről szóló írásainak egyikében-másikában lelünk ily visszafogott, méltányosságot tanúsító előadást. Nem meglepő, hogy Dux Jókai fordítója volt, és figyelemmel kísérte írói pályáját.²¹

²⁰ SZIKLAY László, *A magyar szlavisztika gyermekkorából. Az eperjesi kör szláv vonatkozásai*, Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958, 209–235.; Uő., *Die Anfänge der ungarischer Slawistik. Die slawischen Beziehungen des ungarischen Voreins in Prešov*, Zeitschrift für Slawistik (Berlin) 1959/4., 647–673.

²¹ Mindmáig Dux legteljesebb műjegyzéke: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Hornyánszky Viktor, Budapest, 1893, II., 1148–1150. Ezt egészíti ki OSZTERN, I. m.

Dux folyamatosan tolmácsolta a magyar irodalom jeleseit németre, folyamatosan ismertette, mindenekelőtt a Pester Lloydban, a magyar irodalom újabb alkotásait.²² Mindez nem tántorította el meggyőződésétől: a nemzeti indulatok, kizárólagosságok ellenében a megértés (nem pusztán a türelem) szellemében kell törekedni, hogy ne csak az egyes emberek, hanem az egyes népek egyenjogúsága, elfogadottsága megvalósuljon. Novellájának ez kikövetkeztethető üzenete. Dux a maga szerepét közvetítőként határozta meg, származásánál, iskolázottságánál és nyelvtudásánál fogva ezt a német-magyar kettős irodalmiságban hitte végrehajthatónak, eredménnyel kecsegetőnek. Nem kitérőképpen, de hozzáteszem: a Pester Lloyd ugyan nem volt kormánylap, de Falk Miksa szerkesztése alatt (1867 után) kormányközeli lapnak volt nevezhető, az Osztrák–Magyar Monarchia hivatalos álláspontja szerint formált többnyire véleményt, s ez leginkább vitás esetekben vált nyilvánvalóvá. Dux azonban túllépett azon a politikán, mely pusztán a közös gazdasági és hatalmpolitikai egységet szem előtt tartva igyekezett összetartani a birodalom osztrák és magyar felét, de kevés figyelmet szentelt a nemzetiségeknek, illetőleg a Magyarországgal azonos státust igénylő Csehországnak. Dux deutsch-ungarként, zsidóként többszörös kisebbségi sorsot tapasztalt meg, miközben a maga szituáltságát nem úgy igyekezett tudatosítani, mint aki egy/a kisebbség szószólója. Azáltal, hogy a magyar kultúrát (elsősorban irodalmat) tolmácsolta németre, azáltal, hogy úgy döntött, nem keres az országhatártól távolabbi vidéken szerkesztői és újságírói lehetőséget, azáltal, hogy kétnyelvűként részt keresett és vállalt Magyarország művelődési életében, föllelte önazonosságát, a maga részéről megvalósította személyes emancipációját. Anélkül, hogy származásáról, nyelvi kultúrájáról megfeledkezett volna, anélkül, hogy az 1850-es esztendőkre kiépült pozíciójától el kellett volna mozdulnia. Nincs adatom arra nézve, hogy ezt bárki kétségbe vonta volna, szellemi függetlenségét megőrizve, hasznos értelmiségi polgára lett szülőföldjének. Élete és életműve erősítette azok hitét (egyre kevesebben lettek), akik effajta pálya és életút folytathatóságában, elfogadhatóságában reménykedtek. A 19. század utolsó harmadában nyomatékosan vetődött föl az asszimiláció kérdése, másképpen az inkább magyarul beszélő, magát magyarként minősítő zsidóság, másképpen a nem-zsidó vallású deutsch-ungarok előtt, megint másképpen a nemzetiségüket féltő, a legalább kulturális nemzet státusára törekvő szlovákok, románok, szerbek, illetőleg szlovénok előtt. A helyzet színesedéséhez hozzájárult, hogy Magyarországon a német nyelviség visszaszorulóban volt, fokozatosan veszítette el intézményeit (vö. színházai, az operettek, a kabarék kiszorulását a városokból), a városi polgárság gyorsan magyarosodott, ugyanakkor a német nyelvű közvetítésre továbbra is szükség volt, a Pester Lloyd nem pusztán budapesti, hanem közép-európai jelentőségű napilapnak számított. Más okokból nőtt tekintélye, jelentősége az 1930-as esztendőkből. Dux Adolf egyike volt az utolsóknak, akik olyanképpen maradtak meg deutsch-ungarnak, hogy a magyar művelődés

²² Hedvig UJVÁRI, *Kulturtransfer in Kakanien. Zur Jókai-Rezeption der deutschsprachigen Presse Ungarn*, Weidler, Berlin, 2011. A feldolgozás jelentőségét növeli, hogy a kritikai kiadás sajtó alá rendezői eltekintettek a német nyelvű Jókai-kritikák számbavételétől, jóllehet azok esztétikai hozadéka korántsem minősíthető jelentéktelennek.

rendszerében fontos helyhez jutottak. Elismerését jelzi, hogy a Kisfaludy Társaság néhány évi levelező tagság után 1870-ben rendes taggá választotta.

Dux maga is ambicionálta, hogy ne csak fordítóként, német nyelvű elbeszélőként, értekezőként ismerjék meg Magyarországon és talán a határon túl is, bár ilyen irányú tevékenykedése mondható az emlékeztetre leginkább érdemesnek. Bőségesen publikált magyarul, népszerű lapokban is, részt vett a Kisfaludy Társaság egy pályázatán. Számára a kettős nyelvi-kulturális elkötelezettség nem pusztán békésen megfér egymással, hanem éppen ennek révén pozicionálódott. Számára a német nyelvű újságíró, a fordító, elbeszélő és a magyar esztétikai, kulturális problémák értekező szerepe sosem okozott tudathasadást, e kettős szerepvállalással testesített meg egy hagyományt, mely nem lett időszerűtlen, szükségtelen sem, mégis felszámolódott. Magatartása, működése tanúsította, hogy a hungarus patriotizmus – a nyelvi és politikai nacionalizmusok korában – még tartogatható esélyeket a kölcsönös megértés, a kulturális csere számára. Életművének monografikus feltárása várat magára. S talán kiegészítésként: a cseh és a szlovén, egy-egy személyisége révén a horvát és a szerb kultúra historikumában több olyan életműre hivatkozhatunk, amelyekéinek Duxé a megfelelője, a párhuzama. A 20. században már meglehetősen ritka régióinkban az afféle elkötelezettség, amelynek megkülönböztető jegye a kettős nyelvi-kulturális szerep hangsúlyos vállalása. 19. századi alakzataiban nyilván Don Quijotéra emlékeztethet; de akár Danilo Kiš közép-európaiságának szerb-magyar összetevőiben, Todor Manojlović rejtett, naplófeljegyzések révén előbukkanó irodalmiságában, a prágai német irodalom két háború között munkálkodó személyiségei révén talán megkövethető a megjegyzés: a kettős irodalmiság régióinkra jellemző megnyilatkozásai nem feltétlenül korszerűtlen jelenségek.

Dux magyar nyelvű és érdekű munkái közül a Kisfaludy Társaságban végzett és Évlapjaiban (is) közölt tevékenységének dokumentumaiba érdemes bepillantani.²³ Esztétikai-kritikai tanulmányainak (melyek összefüggésbe hozandók drámatörténeti és színikritikai írásaival) elismeréséül foghatjuk föl, hogy ilyen irányú fejtegetéseire számított a Társaság, amely pedig Gyulai Pál és mások révén nem szűkölködött az efféle bírálóknak. Több ízben jelölték bíráló bizottságok tagjának, többek között Gyulai Pál és Arany László társaságában.²⁴ „Kutatásai”-nak, hiszen e munkásságának legjobb darabjai kutatáson alapulnak, tárgya a komikum, a színház, a humor problémaköre, s ami kiváltképpen fölhívja magára a figyelmet, a sűrűn idézett Kant és a kevesebbet idézett Schiller mellett a kortárs német szakirodalomból merít, az 1870-es évtizedben közzétett írásai az 1870-es évekből származó német könyvekre hivatkoznak, azokat ismertetik. Duxot a Kisfaludy Társaság kulturaközvetítőként méltatta, fordításainak köszönhette tagságát. Nemcsak társasági székfoglalójában,²⁵

²³ *A színészet mint közügy, különös tekintettel a népszínműre*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai 1867/68–1868/69.; *Darwinizmus és szépzészet*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai 1871/72.; *A komikum lélektana s a nevetés élettana*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai 1874/75.

²⁴ Az 1870-es és 1875-ös költői és az 1877-es kisebb költői elbeszélés pályázatának bizottsági tagja volt Dux.

²⁵ *A bohózat elmélete*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai 1867/68–1868/69. Dux Kisfaludy Társasági kapcsolatairól, tevékenységéről vö. KÉKY Lajos, *A százéves Kisfaludy Társaság*, Franklin-Társulat, Budapest 1946, 141., 145., 159.

másutt is, akképpen hálálta meg ezt a megtiszteltetést, hogy a német tudományos eredményeit tolmácsolta a magyar irodalomtudományos gondolkodás számára. Ő emlékezett meg Steinacker Gusztávról,²⁶ a magyar költők és értekező próza (Toldy Ferenc) érdemes német fordítójáról, aki hozzá hasonló kétnyelvűségben élt jó darabig, hogy aztán nem egészen önkéntes kitelepülése Németországba a kettős kulturáltság egy újabb változatát produkálja. Steinackerről szólva Dux rendhagyó deutsch-ungar pályaképet vázol föl, részint a magyar irodalom német tolmácsáról fest plasztikus képet, részint a magyar tényező német nyelvű (weimari) jelenlétének epizódjairól. Steinacker 1854–1857 között kapcsolatba került Liszt Ferencsel, a „hírhedett zenész”-t Steinacker versben Weimar géniuszai közé emelte, Herderrel és Schillerrel együtt, s hozzájuk sorolta a Liszthez verset intézett Vörösmartyt. Megtudjuk Duxtól, hogy Steinacker Weimarban időnként magyar költők általa fordított műveiből tartott felolvasást.

Duxot társasági tagként köszöntvén Greguss Ágost elismeréssel adózott az új tagtársnak, aki fordítóként, értekezőként végzett hasznos munkát. Ám a „pangermanismus” rémét felidézve elsősorban azt vélte szükségesnek kiemelni, hogy e fordításokkal magyar eszmék terjedtek a szomszéd nyelvén, az efféle munkálkodás céljaul pedig „szellemi fensőségünk érvényesítés”-ét jelölte meg.²⁷ A „pangermanismus” költői tárgyként Arany László 1873-as *A hunok harca* című tankölteményében jelent meg, amelyet – ki más? – Dux Adolf ismertetett – bőséges szemelvényeike adván közre, természetesen formahíven.²⁸ Még egy apró adalék: Dux *Unsere Witzblätter* címen ismertette Az Űstököst, a Bolond Miskát, a Tatár Pétert, a Lacikonyhát meg a Fekete levest.²⁹ Persze jól illik a több folytatásban megjelentetett írás Dux „humorológiai” munkái közé; ami azonban e dolgozatban fontosnak tetszik: a többes szám első személy. Az nevezetesen, hogy a németül olvasó magyarországi és külföldi publikum előtt a sajátjának tudja, fogadja el a magyar nyelvű élclapokat; megmaradván a maga németnyelvűsége, német (nyelvű) olvasottsága mellett behatóan tárgyal egy olyan mediális jelenséget, amelynek befogadói kizárólag a magyarul tudók közül kerülhetnek ki. A korszak nagyon kevésbé kedvezett az irodalmi kétnyelvűségnek, Gyulai Pál rosszállását is ismerjük ebben a tárgyban.³⁰ Dux azonban létezése meghatározójaként élt ebben a kétnyelvűségben/kettős kulturáltságban, Greguss Ágost „elvárás”-aira nem látszott reagálni, végezte tovább munkáját, olyanténképpen is, hogy ugyanazt az írást mindkét nyelven kiadta, mindkét sajtóban részt vett, s mint azt

²⁶ Steinacker Gusztáv emlékezete, A Kisfaludy Társaság Évtapjai 1877/78.

²⁷ Uo., 1871/72.

²⁸ *Aus Ungarn*, 152–162. Itt jegyzem meg, hogy Dux munkája, a *Bánk bán* német átültetése 1858-ban jelent meg Lipcsében.

²⁹ Pester Lloyd 1861. október 23.; október 27.; november 14.; december 1.

³⁰ GYULAI PÁL, *Egy kis curiosum = Uó., Dramaturgiai dolgozatok*, Franklin-Társulat, Budapest, 1908, I., 313–325. Elsőrendű célpont Bulyovszky Lilla fellépése német (nyelvű) színésznőként. A kétnyelvűség-történet kiszámíthatatlanságának köszönhető, hogy a 20. századból több színművész(nő) ismeretes, aki német és magyar színpadokon egyként sikert aratott (Bulla Elma, Sulyok Mária), kabarészerző/színészből osztrák filmszínész lett (Szőke Szakáll); arról nem is szólva, hogy Lehár Ferenc és Kálmán Imre olyan operettjei épülnek német librettóra, mint a *Cigányszeretem*, a *Csárdáskirálynő*, a *Marica grófnő*. Épp csak említtem, hogy Balázs Béla és Lukács György a magyar és német modernség képviselői.

korábban bemutatott elbeszélésében érzékeltettük, élete végéig kitartott amellett, hogy két kultúrának részese, anélkül, hogy az egyiket vagy másikat „idegen”-nek kellene minősítenie. A szelíd, visszafogott, beteges Dux egyike volt az utolsóknak, akik magyar irodalmi elkötelezettségüket német nyelvűségükkel a maguk számára különösebb probléma nélkül össze tudták egyeztetni. A magyarországi német irodalom éppen úgy számot tarthat rá, mint a magyar irodalom.³¹

³¹ Dux Adolfot Kertbeny Károly Mária, Meltzl Hugo és Dóczi Lajos társaságában méltatja HANKISS János, *A magyar irodalom bídverői I–II.*, Budapest Szemle 1942, 362. k., 269–286., 352–361.